

K šedesátinám polského sociologa Jana Szczepańskiego

Prof. Jan Szczepański, od jehož narození uplyne 14. září 1973 šedesát let, dosáhl v polské národní sociologii i v sociologii světové nejvyššího formálního uznání, jakého se sociologovi může dostat. V letech 1966–1970 byl prezidentem Mezinárodní sociologické asociace, v Polsku je už několik let ředitelem nejdůležitějšího sociologického pracoviště, Filosofického a sociologického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě. Jeho institucionalizovaný vliv se ovšem neomezuje pouze na sociologii. V současné době je zároveň místopředsedou Polské akademie věd. Avšak ani tím není rozsah aktivní působnosti prof. Szczepańskiego vyčerpán. Pro své bohaté životní zkušenosti i pro schopnost vyjadřovat se na základě své sociologické erudice kvalifikovaně k řešení závažných společenských problémů polského národa byl v posledních volbách zvolen poslancem nejvyššího zastupitelského orgánu — polského Sejmu. Konečně (jmenujeme-li ovšem pouze nejdůležitější funkce) stojí v čele komise expertů, která připravuje rozsáhlé koncipovanou zprávu o stavu polského školství. Tato komise vznikla několik měsíců poté, když došlo ke známým podstatným změnám ve vedení Polské sjednocené dělnické strany i polského státu. Polská veřejnost očekává, že zmíněná komise navrhne řešení základních a chronických nedostatků polského školství a vytvoří perspektivy jeho dalšího rozvoje. Práce komise je sledována s nebývalým zájmem a skutečnost, že jejím předsedou je právě prof. Szczepański, je nejlepším důkazem toho, jak velké důvěry požívá nejen u vedení strany a státu, ale rovněž v nejširších kruzích obyvatelstva.

Tyto formálně stvrzené funkce a pocty by ovšem z lidského a morálního hlediska nemusely mnoho znamenat, kdyby nebyly podloženy výraznými vědeckými výsledky a osobními, neformálními kvalitami prof. Szczepańskiego. Je příjemné a neobyčejně povzbudivé, můžeme-li konstatovat, že u prof. Szczepańskiego jsou tyto dvě stránky jeho aktivity ve vzácné harmonii. Čelné místo v polské sociologii mu patřilo už v době, kdy ještě zdaleka nebylo formálně potvrzeno tak přesvědčivě, jak je tomu dnes.

Ve své dosavadní výzkumné i publikační činnosti se J. Szczepański podle svých vlastních slov zaměřoval na pět hlavních oblastí. Byly to především otázky sociální struktury, za druhé problémy spjaté se socialistickou industrializací, za třetí sociologická problematika vysokého školství, za čtvrté rozsáhlá publicistická činnost a za páté metodologické úvahy. Tento Szczepańskiego výčet můžeme ovšem ještě doplnit tím, že z hlediska pedagogických potřeb hrají významnou roli rovněž jeho příručky obecné sociologie a dějin sociologie. Protože právě tyto základní učebnice

byly u nás přeloženy a jsou velmi rozšířené, vzniká poněkud zkreslená představa o vědeckém zaměření jejich autora. Jeho *Základní sociologické pojmy* vznikly ovšem spíše jako zobecnění konkrétnějších sociologických výzkumů a metodologických a teoretických úvah těmito výzkumy vyvolaných. Pokud pak jde o jeho známou učebnici dějin sociologie, která vyšla u nás ve slovenském překladu, Jan Szczepański v předmluvě k jejímu druhému polskému vydání o ní napsal: „Nejsem historikem sociologie a nezabývám se bádáním v této oblasti. A tak po napsání knihy, když jsem přestal přednášet dějiny sociálního myšlení a přešel k výzkumům přeměn soudobé polské společnosti, jsem se k historickým otázkám už nevracel. I když kniha byla velmi rychle rozebrána a nakladatelství naléhalo, abych souhlasil s druhým vydáním, nemohl jsem se rozhodnout k tomu, abych text k novému vydání připravil. Dobře jsem si uvědomoval jeho nedostatky a domníval jsem se, že profesionální historikové sociologie zpracují vlastní příručku, která se těchto nedostatků vyvaruje. Protože se však moje naděje nesplnila a protože jsem chtěl studentům umožnit přípravu ke zkouškám, souhlasil jsem s přetiskem knihy...“¹ Z těchto Szczepańskiego slov je tedy zřejmé, že z hlediska vlastní badatelské činnosti považuje zmíněnou učebnici spíše za záležitost okrajovou. Pozoruhodná je ovšem autorova skromnost a sebekritičnost, jež je z těchto několika vět rovněž patrná.

Povšimněme si nyní ve stručném přehledu klíčových myšlenek z jednotlivých tematických oblastí, na něž se Jan Szczepański zaměřuje, a pokusme se z nich vyvodit i určitá poučení pro naši vlastní sociologickou práci. (Stranou ovšem ponecháváme Szczepańskiego metodologické úvahy, neboť jejich analýze jsme se věnovali v samostatném článku, viz *Sociologický časopis* 9, 1973, č. 2, s. 172–182.)

Pokud jde o problematiku sociální struktury, věnoval Jan Szczepański pozornost všem třem hlavním složkám polské poválečné společnosti, tj. dělnické třídě, rolnictvu a inteligenci, jejich historii, současné struktuře i dynamice. Procesy, jimiž procházela sociální struktura Polské lidové republiky, nazývá Szczepański obrazně „rekompozicí sociální mozaiky“. Tato rekompozice byla podle jeho slov všemi netrpělivými považována za nejdůležitější proces současnosti. „Vždyť přece likvidace tříd a vykořisťování plynoucího z jejich existence, zdroje všech béd, byla nejkonzkrétnějším a nejhmatatelnějším a zároveň měřitelným a žádoucím cílem revoluce. Proto jsme všichni pozorovali přeměny tradičních tříd, neustále jsme sledovali, zda inteligence „lidoví“ dostatečně rychlým tempem, pozorovali jsme vznik a růst nové dělnické třídy — už nikoli proletariátu, ale třídy určující rozvoj celého národa — a zlobili jsme se, že tyto přeměny nepostupují tak rychle, jak se toho dožadovala naše netrpěli-

¹ Szczepański, J.: *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*. Warszawa 1967, s. 5.

vost i potřeby zdokonalování nového systému.“²

Szczepańskiego úvahy o jednotlivých složkách polské společnosti mají některé společné rysy. Jejich autor vždy vychází z historické charakteristiky zmíněných složek, opírá se o empirické údaje získané sociologickým výzkumem, zároveň však přistupuje k těmto údajům s jistou předem vypracovanou teorií a získaná data mu zpětně slouží k provedení korektur v původních teoriích a hypotézách, k jejich upřesnění a rozvinutí.

Z tohoto hlediska stojí za pozornost Szczepańskiego přehled předpokladů sociologických výzkumů dělnické třídy a přehled otázek, jež si tyto výzkumy kladou, a to proto, že i pro nás mohou být v současné etapě vývoje naší sociologie v mnohem poučné. Zmíněnou problematikou se Szczepański zabýval ve stati *Założenia i zagadnienia badań nad klasą robotniczą*.³ Souhrn sociologických problémů týkajících se dělnické třídy dělí polský autor do několika skupin.

Na prvním místě to jsou výzkumy vývoje dělnické třídy. Zde si Szczepański nejprve všímá procesu tzv. „sebepokračování“ dělnické třídy v období, kdy se široce otevřely možnosti přechodu do jiných tříd a nedělnických povolání prostřednictvím rozvinutého školského systému. Vzniká otázka, které z dělnických dětí této možnosti využívají a které nikoli, čili jak působí v rámci dělnické třídy mechanismus samovýběru. Druhou otázkou, která zasluhuje pozornost i analýzy sociologů, je příliv velké počtu nových dělníků z jiných tříd a vrstev. Nejde jen o to, odkud Tito noví dělníci přicházejí, ale především o jejich postoje, ambice, přesvědčení, vzory chování a pod., jakož i o proces jejich začleňování do dělnických kolektivů v závodech, o integrační procesy a o jejich vliv na vytváření nové dělnické třídy. Třetí otázka se týká změn ve složení a sociálním charakteru dělnické třídy, jež jsou vyvolány změnami ve výrobní technice, mechanizací práce, počínající automatizací, nahrazováním ruční práce strojovou, zanikáním některých tradičních profesí apod. Čtvrtý okruh otázek plyne z neustále rostoucího podílu dělníků na národním důchodu. Jde tu o souhrn změn, jež socialistická revoluce vyvolává uvnitř dělnické třídy, a to zvláště v těch zemích, které byly slabě industrializovány.

Druhá velká skupina sociologických otázek ve výzkumech dělnické třídy se týká jejího vědomí, postojů, názorů, přesvědčení a snah, jejích hodnotových systémů, hodnotících kritérií, ideálů a životních cílů. Szczepański upozorňuje, že je třeba rozlišit normativní a popisné chápání termínů „vědomí dělnické třídy“ a „ideologie dělnické třídy“, že je třeba dále odlišit aktuální postoje, mínění, snahy a cíle od vědomí dlouhodobých třídních zájmů. V marxistické literatuře se často setkáváme s analýzou třídního vědomí v normativním

pojetí. Někteří autoři ztotožňují marxistickou ideologii se společenským vědomím dělnické třídy. V popisném významu je vědomí dělnické třídy souhrnem postojů, přesvědčení, snah a životních ideálů, které dělníci aktuálně projevují a vyznávají. Podle Szczepańskiego zde vzniká pro sociologa velmi důležitá otázka, do jaké míry jsou tyto aktuální postoje a snahy pod vlivem ideologií, postojů a snah jiných tříd, do jaké míry nejsou tudíž v souladu s objektivními zájmy dělnické třídy.

Třetí skupina otázek souvisejících se sociologickými výzkumy dělnické třídy vyplývá z předpokladů sociologie práce a průmyslu. Jde o takové problémy, jako je zachycení zákonitostí chování během práce, jako je poměr k práci či společenské vztahy vznikající v pracovním procesu, jejich vliv na intenzitu a produktivitu práce apod. Tato skupina otázek je podle Szczepańskiego velmi důležitá, neboť má význam pro vytváření teorie práce jako sociálního jevu, pro vypracování teorie řízení práce a pracovních kolektivů i pro formování teorie pracovních skupin, která má zase základní význam při analýze pracovišť.

Konečně čtvrtou velkou složkou sociologických výzkumů dělnické třídy jsou výzkumy kulturního života a kulturní aktivity dělníků, jejich volného času a mimopracovního životního stylu.

Jan Szczepański tyto problémy nejen vytýčuje, ale sám se na jejich řešení svými pracemi rovněž aktivně podílí. A totéž bychom mohli napsat i o jeho analýzách inteligence a do značné míry i rolnictva.⁴

Nejobecnější závěry, k nimž zkoumáním sociální struktury lidového Polska Szczepański dospěl, formuluje takto: „Dnes se díváme na mnohé z těchto otázek jinak. Přesáli jsme netrpělivě očekávat náhlé změny. Víme, že tradiční třídy odcházejí do minulosti zvolna, že po nich zůstává mnoho trvalých prvků, že zanechávají své dědictví, jež žije v lidských zkušenostech, snahách, pocitech a hodnoceních tak dlouho, dokud nové třídy nevytvoří místo nich vlastní obsahy. Víme, že v sociálním životě nedochází k náhlým metamorfózám, a z vlastních dlouhodobých úvah o změnách společnosti si odnásím především údiv nad tím, jak jsou její síly a její faktory trvalé, a zájem o její malou proměnlivost. Dnes víme, že nejdůležitější jsou ty procesy, které rodí zespolečenštěné hospodářství a instituce nového systému; avšak výzkumy těchto procesů teprve probíhají. Stále sledujeme sociální mozaiku pomocí kategorií zděděných po odcházejícím společenském pořádku a sociologové, publicisté i politické stále ještě váhají s odváznou formulací nových kategorií popisu vznikající skutečnosti.“⁵

Druhým okruhem problémů, kterými se prof. Szczepański zabývá, jsou otázky vztahu průmyslu a společnosti a vlivu moderní průmyslové výroby na formování osobnosti člověka. V této souvislosti analyzoval profesor Szczepański v řadě statí společenské aspekty

² Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa 1971, s. 12.

³ *Studia Socjologiczne* 1964, č. 4. Viz též *Odmiany czasu teraźniejszego*, cit. vyd., s. 162–180.

⁴ Viz *Odmiany czasu teraźniejszego*, cit. vyd., část první, s. 17–203.

⁵ Tamtéž, s. 12.

industrializace v Polské lidové republice, sociální podmínky a důsledky technického pokroku a podobné problémy. Jan Szczepański svůj zájem o tyto otázky komentuje takto: „V přeměnách naší doby byla socialistická industrializace faktorem, který nehlouběji zasáhl do organizace složitých celků, do systémů složek naší společnosti, do struktury institucí a do znaků lidských osobností. Industrializace totiž nespochívá pouze ve výstavbě průmyslu, v přesunu pracovních sil ze zemědělství do továren, ve výstavbě dopravní sítě a ve vzniku měst a průmyslových sídlišť. Ze sociologického hlediska jsou nejzajímavější změny v systémech institucí, dále vznik nových forem kolektivního života, nových skupin a jiných agregátů, vznik typů vzájemného působení a vztahů, vznik způsobů chování a organizace životních kariér, a proto a v důsledku toho také vznik nových typů lidských osobností. Tyto jaksi vnitřní mechanismy vlivu industrializace a společnosti nejsou ještě důkladně prozkoumány.“⁶ Szczepański proto v jedné ze svých statí navrhuje schéma mnohostranné analýzy složitých vztahů, jež spojují průmysl s celkem kolektivního života. Zmíněná statí má název *Schemat analízy zależności między przedsiębiorstwem przemysłowym a społeczeństwem*⁷ a my nyní stručně zrekapitulujeme její hlavní myšlenky.

Szczepański uvádí, že při hledání metod analýzy závislosti mezi vnitřní organizací, fungováním průmyslu a průběhem sociálního života, strukturou a změnami skupin a agregátů můžeme rozlišit čtyři roviny: 1. analýzu průmyslového podniku, jeho svazků se sociálním životem mimo podnik a jeho vlivu na společenské přeměny; 2. analýzu průmyslu jako lokálního systému, tzn. jako komplexu podniků existujících v rámci jednoho lokálního společenství, a zkoumání závislostí, které se v této dimenzi projevují; 3. analýzu průmyslu jako regionálního systému, tzn. širšího územního systému; 4. analýzu závislosti mezi průmyslem a společností v měřítku národního hospodářství a globální společnosti zahrnuté do rámce státu. I když je to systém nejsložitější, začínali tradičně odborníci z oblasti ekonomiky průmyslu a sociologie průmyslu nejčastěji svoje výzkumy právě jím.

Szczepański se však domnívá, že východiskem musí být analýza závislosti mezi průmyslem a okolní společností, neboť právě zde vznikají jaksi elementární a základní vztahy, jevy a procesy, bez jejichž pochopení nemůžeme vysvětlit procesy probíhající ve složitějších systémech.

Ve schématu, které prof. Szczepański navrhuje, chápe prvky podniku jako nezávisle proměnnou a hledá výsledky vlivu těchto prvků na jednotlivé oblasti sociálního života. Je to podle něho nejzajímavější proces v období vzniku socialistické společnosti. Zespoločenštěný podnik je totiž jedním ze základních faktorů formujících její specifické rysy.

Při analýze samé je třeba vyjít z úvah, jaký vliv mohou mít jednotlivé složky podni-

ku, jakož i prvky technického, ekonomického a sociálního systému na formování znaků jedinců, typů a vzorů osobnosti a typů kariér. Szczepański uvádí konkrétní materiál, jehož zpracování nám může dát na tyto otázky odpověď. Dále je třeba prozkoumat vliv jednotlivých elementů podniku na vytváření trvalých typů společenských vztahů. Materiály shromážděné při výzkumech industrializačních procesů v jednotlivých oblastech zajímavě osvětlují také vliv závodu na rodinný život všech pracovních kategorií. Konečně se z nich můžeme mnohé dovědět rovněž o vlivu jednotlivých elementů podniku na život lokálních společenství.

Všeobecných a mnoho neřikajících úvah o vztahu průmyslu a sociálního života v socialistické společnosti bylo už napsáno hodně. Szczepańského návrh naznačuje, jak přejít od obecných tezí ke konkrétnějším a přesnějším popisům, založeným na bohatém a prověřeném empirickém materiálu. A zase je třeba konstatovat, že polský sociolog nezůstává pouze u nabádavého doporučování tohoto postupu, ale sám prakticky spolu s týmem svých spolupracovníků krok za krokem v celé řadě studií výše naznačené schéma aplikuje.

Do třetího zájmového okruhu prof. Szczepańského patří otázky, které mu podle jeho slov byly vždy nejbližší a jímž věnoval nejvíce badatelského i organizačního úsilí, tj. otázky vysokého školství. Szczepański o sobě říká, že vždy byl a zůstane člověkem university. „Je mi jasné, že o mnoha podstatných záležitostech a možnostech rozvoje socialistické společnosti se rozhoduje na našich vysokých školách, že vědeckotechnický rozvoj závisí na jejich práci a že na úrovni a kvalitě jejich učitelů závisí také v mnoha případech kvalita fungování různých institucionálních systémů. Na jejich práci závisí, zda zdroje potenciálních schopností a talentů, jimiž disponují masy mládeže, budou aktivizovány a přeměněny v hybné síly našeho rozvoje.“⁸

Sociologické problematice vysokých škol věnoval prof. Szczepański dvě knihy a mnoho statí a článků. Analyzoval v nich například takové otázky, jako jsou organizace a řízení vědeckého života, úkoly universit a jejich koncepce v socialistické společnosti, role plánování v práci vysokých škol apod.

Povšimněme si Szczepańského názorů na postavení a poslání universit v socialistické společnosti, jak je vyložil ve stati *Socialistyczna koncepcja uniwersytetu*.⁹ Jako základní rysy socialistických universit, jak se vyvinuly v Polsku během dvaceti let výstavby socialismu, Szczepański uvádí: 1. Jde o university pracující podle centrálně vytyčených plánů, které se týkají jak počtu přijímaných studentů, tak počtu předpokládaných absolventů, jež jsou v souladu s potřebami národního hospodářství, určenými hospodářskými plány i plány kulturního a společenského vývoje. 2. Jde o university politické, to znamená, že jsou součástí sítě státních institucí, jež podléhají jednotnému, centrálnímu politickému

⁶ Tamtéž, s. 13.

⁷ Tamtéž, s. 256—270.

⁸ Tamtéž, s. 13—14.

⁹ Tamtéž, s. 357—368.

fizí. 3. Existuje dělba úkolů mezi universitami a jinými typy škol, které jsou od universtí odděleny.

Z tohoto postavení vyplývá podle Szczepańskiego řada problémů a těžkostí, které je třeba analyzovat a prakticky řešit, nemají-li univerzity zaostávat za rychlým rozvojem ostatních stránek socialistické společnosti. Zmíněné problémy a těžkosti pramení podle polského autora z těchto příčin: 1. Na jedné straně působí univerzitní tradice a na druhé straně je třeba se přizpůsobovat novým podmínkám činnosti, centrálnímu řízení a metodám práce, bez nichž by nové úkoly nebyly uskutečnitelné. 2. Univerzity jsou součástí měnícího se systému politických a hospodářských institucí, které v různých etapách společensko-ekonomického vývoje mění zásady svého fungování ve společnosti, a univerzity se jim musí přizpůsobovat. 3. Je obtížné vypracovat příslušné metody výuky a výchovy, jež jsou nutné k realizaci plánovaných úkolů. 4. Vnitřní změny ve struktuře a organizaci universit vedou k napětí mezi profesory, pomocnými vědeckými pracovníky a studenty. 5. Emancipace administrativního aparátu je příčinou napětí mezi administrativními úkoly a úkoly vědecko-pedagogickými.

Jakkoli jsme mohli naznačit problematiku zmíněného článku jen zcela tezovitě, je snad přesto zřejmé, že Szczepańskiego znalost základních problémů fungování universit v socialistické společnosti je suverénní a jeho diagnóza je dobrým východiskem k jejich zásadnějšímu teoretickému i praktickému řešení. To ostatně platí i o všech dalších závěrech týkajících se vysokých škol.

Posledním okruhem Szczepańskiego aktivity, jehož si zde chceme všimnout, je jeho činnost publicistická. Szczepański se zejména v posledních 10–15 letech velmi často vyslovuje k závažným otázkám společenského života v Polsku a k otázkám polské sociologie na stránkách známých polských kulturně politických časopisů.

V této souvislosti je třeba poznamenat, že uveřejňování sociologických příspěvků v časopisech tohoto druhu, tedy nikoli pouze v periodikách odborných, má v Polsku bohaté tradice. Dá se dokonce říci, že téměř všichni významní polští sociologové minulosti spatřovali ve své publicistické činnosti jednu z cest, jak uvádět výsledky badatelské činnosti do praktického života, jak svými názory tento život ovlivňovat. Je to také jeden z důkazů toho, že sociologie v Polsku nebyla nikdy převážně akademickou záležitostí, ale vždy byla nesena pozitivní snahou seznamovat širokou veřejnost s výsledky sociologických výzkumů a reagovat na otázky, jimiž veřejné mínění v určité době žilo.

Tato dobrá tradice má i v dnešním lidovém Polsku řadu pokračovatelů. Je docela běžné, že na stránkách kulturně politických týdeníků se velmi často setkáváme se známými jmény soudobých polských sociologů. To je snad také jeden z klíčů k pochopení vysoké úrovně sou-

dobé polské publicistiky, jež je každému čtenáři polských časopisů tohoto druhu známa.

Vraťme se však k publicistice Jana Szczepańskiego. Základní přehled o ní získáme ze dvou výborů, které pořídil sám autor. Je to jednak čtvrtá část už citovaných *Odmian czasu teraźniejszego*,¹⁰ která obsahuje devět publicistických příspěvků, a dále samostatná práce *Rozważania o Rzeczypospolitej*,¹¹ do níž autor zařadil třináct článků z let 1957–1971, k nimž připojil dnešní svůj komentář.

O smyslu své publicistické činnosti Jan Szczepański napsal: „I když si dobře uvědomuji, jaké rozdíly existují mezi cíli a úkoly vědy a publicistiky, mezi jejich jazykem a metodami, přesto jsem hodně své aktivity věnoval publicistice, využívaje jejich sugestivnějších metod k tomu, abych vyjádřil své zneklidnění a starosti, zrozené z badatelských úvah a z pocitu odpovědnosti vědce. Z pocitu odpovědnosti za záležitosti, jichž jsme účastníky, za společnost, kterou zkoumáme, a za národ, ke kterému patříme. Publicistika byla pro mne metodou činnosti, metodou vytyčování problémů, vyjadřování pochybností, povzbuzování reflexe a úvah o možných společenských důsledcích probíhajících procesů.“¹²

I když ve svých článcích Jan Szczepański často upozorňoval na některé brzdy v rozvoji polské společnosti, nikdy nepodléhal nihilistickému zatracování dosavadních výsledků socialistické výstavby a jeho přístup k těmto otázkám byl vždy přístupem socialistického vědce, jenž má na zřeteli především úspěšný rozvoj lidového Polska a vidí jeho světlé perspektivy.

Viděli jsme, že celá dosavadní vědecká i publicistická činnost Jana Szczepańskiego je zaměřena na neaktuálnější problémy života společnosti, ve které žije. Těžko bychom hledali naléhavější otázky, jež klade před sociologa socialistická skutečnost, než je problematika sociální struktury, problematika moderního průmyslu a problematika rozvoje vědy a vysokého školství. Aktuálností zvolené problematiky nám může být Jan Szczepański nesporně vzorem. Ale sama problematika nerozhoduje ještě o výsledcích. Ty jsou závislé na teoretické erudici a na adekvátnosti používaných metod. Ani zde nám nezůstává Szczepański nic dlužen. Dokazuje, že angažovanost sociologa, jde-li ruku v ruce s vysokou teoretickou a metodologickou úrovní, zdravou kritičností a příslušnými kvalitami morálními, je zárukou toho, že se výsledky jeho práce nestanou ani nikomu nepotřebnými, od života odtrženými spekulacemi, ani povrchními, čistě popisnými banálními závěry. V tom spočívá podle mého názoru hlavní inspirující síla příkladu Szczepańskiego dosavadní tvorby i pro nás.

Jan Sedláček

Spolupráce ekonomické sociologie a psychologie ve vědecké a pedagogické práci na Vysoké škole ekonomické v Praze

V roce 1973 bilancuje Vysoká škola ekonomická v Praze dvacet let své práce. Je to je-

¹⁰ Tamtéž. s. 389–453.

¹¹ Warszawa 1971, 148 str.

¹² *Odmiany czasu teraźniejszego*, cit. vyd., s. 14